ISSN No-2031-5063 Vol.1,Issue.VI/Dec 2011pp.1-4

Research Paper

नटगवईॅ मास्टर दीनानाथ मंगेशकर

वंदना रवीन्द्र घांगुर्डे
पुणे

मनुष्याची सर्वश्रेष्ठ साधना म्हणजे 'संस्कृती' होय . माणसाचे 'माणूस' म्हणून वेगळेपण सिध्द होते ते त्याच्या संस्कृतीमुळे . संस्कृती म्हणजे संस्कारांची संहिता . अन्नामुळे शरीरपोषण शास्त्राभ्यासामुळे बुध्दीला तेज तसे ललितकलांच्या अभ्यासाने व आस्वादाने माणसाच्या मनाची मशागत होत असते . ललितकलांच्या अभिव्यक्तीची साधने साहित्य संगीत चित्र शिल्प अभिनय नृत्य इत्यादी विविध आहेत .

या कला म्हणजे मानवी मनाच्या भाषा आहेत . उत्सफूर्त उद्गार आहेत . या कलांची बाह्य रूपे भिन्न दिसतात . सामर्थ्य व मर्यादा भिन्न आहेत . मात्र याचे अंतिम ध्येय एकच आहे . ते म्हणजे अथांग अशा मानवी मनाचा शोध व वेध घेणे व त्यापासून जीवनातील सत्य शिव सुंदर याचा शोध घेणे .

वि . स . खांडेकर म्हणतात "नाटक ही ललितकलांची राणी आहे . रंजनातून समाजाचे प्रबोधन करणारे प्रभावी माध्यम म्हणजे 'नाटयकला' होय . " हे सर्व राष्ट्रांच्या सांस्कृतिक इतिहासाकडे पाहिल्यावर कळते . राष्ट्राची संस्कृती पहायची असेल तर रंगभूमीवरील कलाकृती पहाव्यात . 'नाटक' ही समाजातील एक सांस्कृतिक संस्थाच असते .

नाटकाची संहिता जिवंत होण्यासाठी प्रयोग व संहितेतील शब्दांकलीकडील संवेदनांचा भावप्रदेश जिवंत होण्यासाठी 'संगीत' या घटकार्चा कलेचा वापर झालेली 'संगीत नाटके' जीवनाच्या व्यवहारातील व्यापकता आणि व्यक्ती मनांच्या मनोव्यापारातीका सूक्ष्मता व सखोलता या दोहोंना आश्रय देणारी ठरली आहेत .

मराठी रंगभूमीवरील 'नाटयसंगीत' ही भारतीय संगीतातील महाराष्ट्राने दिलेली देणगी आहे . 'नाटयसंगीत' या शब्दामागे स्वतंत्र अभिधान संकल्पना आहे . त्या संगीताचे स्वतःचे असे रूप आहे . ते एक अलौकिक मिश्रण आहे . ते मुद्दाम घडवले असे म्हणण्यापेक्षा ते घडत गेले . नाटकाच्या आणि त्या काळाच्या गरजेनुसार आणि त्या वेळेच्या गायकनटांच्या ताकदीमुळे संगीत रंगभूमीवरील 'नाटयसंगीत' हे संगीताच्या शास्त्रीय बंदिश ते लावणी पर्यंतच्या विविध घाटांतून साकारलेले अद्भूत रसायन . 'नाटय गीत' हा एक स्वतंत्र घाट ह्यऋह्र आहे . शास्त्रीय संगीताची ललित स्वरूपात ओळख होऊन त्याची रूची लावण्याचे काम नाटयसंगीताने केले .

'नाण्णटयसंगीट' म्हटल्यावर डोळयापुढे तो रंगीत प्रकाशित रंगमंच येतो . ऑर्गन सारंगी व्हायोलिन यांच्या स्वरातून होणारे आगामी पदाचे सूचन आणि मग गायक नटांची पदे हे सारे अद्भूत वातावरण मनात दाटते . अनेक अविस्मरणीय पदांना केवल त्या त्या सुरांचे नव्हे तर त्या संपूर्ण नाटयगृहातील भारलेल्या बेहोषीचे वरदान लाभले आहे . हे सारे नाटयरम्यच आहे . कथानक संवाद अभिनय नेपथ्य यामुले निर्माण झालेल्या नाटयरस प्रेक्षर्कश्रोत्यांची सश्रध्द मने आणि त्यांची होणारी अपेक्षापूर्ती वेगवेगळया ढंगाच्या गानशैलीचे गायक नट अशा विविध घटकांम्नी नाटयसंगीताचे स्वतंत्र वेगळे सुंदर असे स्थान घडते आहे .

संगीत रंगभूमीची सुरूवात विष्णूदास भावे यांच्या सं . सीतास्वयंवर या नाटकाने 5 नोव्हेंबर 1843 या दिवशी झाली असली तरी र्खया अर्थाने गद्य आणि पद्याचा सुरेल मेळ घालून एकसंध 'संगीत नाटक' 31 ऑक्टोबर 1880 या दिवशी सादर झाले ते अण्णासाहेब किर्लोस्करांचे 'सं . शाकुंतल . ' 1880 ते 1950 सालापर्यंत जनमानसात रंगभूमी आणि रंगभूमीवरील संगीत यांची मोहिनी पडली ती जबरदस्त होती . याला कारण म्हणजे त्यावेळी असणारी सामाजिक स्थिती त्या वेळेचे जीवन संर्थशांत होते . वेळ मुबलक होता . गरजा थोडया होत्या . चित्रपट रेडिओ टी . व्ही . ग्रामोफोन अशी बहुजनांपर्यंत पोहोचणारी करमणुकीची प्रभावी माध्यमे तेव्हा उपलब्ध नव्हती . त्यामुळे संगीत हे प्रामुख्याने नाटकाच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त ऐकायला मिळत असे . राजेराजवाडे धनिक मंडळींसमोर गायिले जाणारे संगीत उच्च दर्जाचे असल्यामुळे सर्वसाधारण माणसाला ते अनाकलनीय व दुष्प्राप्य होते व म्हणून त्या बद्दलची ओढही मर्यादित असायची .

अशा सर्वसामान्य परिस्थितीवर 'नाटक' आणि तेही 'संगीत नाटक' हा एक अप्रतिम तोडगा मिळाला . वरील सर्व करमणुकीतील वेचक गुणविशेष या नवीन तोडग्यात कमीअधिक प्रमाणात संग्रहित केले होते . डोळयांना कानाला आणि मानला तिथे समाधान मिळू शकत होते . चारचौघांत बसून प्रतिष्ठितपणे निर्वेधपणे पांढरेपेशांसह बहुसंख्य लोकांच्या गरजा बर्याच प्रमाणात 'संगीत नाटक' या करमणुकीच्या माध्यमाने सहजासहजी भागत होत्या . अर्थात 'संगीत नाटक' या करमणुकीला एकमेवाद्वितीय स्थान प्राप्त झाले . रसिक श्रोते यांच्या आयुष्यातील प्रधान आनंद या संगीतामुळेच निर्माण झाला होता . प्रत्येक जण नाटकातील पदे गुणगुणत असायचा . नाटकातल्या गायक नटांबद्दल रसिक आत्मीयतेने बोलत . संगीत नाटकाला लेखक आणि प्रामुख्याने 'गायक नटाला' समाजात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले होते .

1880 ते 1960 पर्यंतच्या कालखंडाचा विचार करता नाटक नाटकाच्या कथानकाचे विषय तसेच 'नाटयसंगीत' गायन याची काळानुरूप स्थित्यंतरे घडत गेली . कर्लोस्कर्रदेवल श्रीपाद कृष्ण कालखंड ह्य1880 ते 1990ह्र खाडिलकर्रगडकरी ह्य1911 ते 1930ह्र अर्त्रेरांगणेकर ह्य1930 ते 1960ह्र याा प्रमुख लेखकांनुसार 'नाटयसंगीत' प्रस्तुतीत अनेक गायन कटांनी आपले विशिष्ट गायन सादर करून समाजात स्वतःच्या वैशिष्टयपूर्ण गायकीचा ठसा उमटविला . नाटक कंपन्या नाटककार नाटकाचे विषय संगीतकार गद्यनट गायकनट या सर्वांनीच आपले स्वतःचे असे स्थान निर्माण केले . अनेकविध संगीत गायन प्रकारांची भर पडून 'नाटयसंगीत' समृध्द झाले . प्रामुख्याने नारायणराव बालगंधर्व केशवराव भोसले मा . दीनानाथ मंगेशकर यांनी 'नाटयसंगीत' गायनाची स्वताःची शैली प्रस्थापित केली . रंगभूमीच्या एका वळणावर मा . दीनानाथ रंगभूमीवर आले . त्यांनी आपले स्थान निर्माण केले . एका नाटर्यगान परंपरेवर आपले स्वतःचे नाव कोरले . केशवराव भोसले आणि बालगंधर्व हे लोकप्रिय महान गायकनट रंगभूमीवर प्रस्थापित झालेले असताना त्या दोघांपेक्षा 1314 वर्षांनी लहान असलेल्या मा . दीनानाथांनी आपल्या स्वतःच्या स्वतंत्र गाण्याने रसिकांना वेड लावले .

संगीत नृत्य नाटय वाद्य चित्र शिल्प अशा अनेक कलांनी फुललेल्या गोमंतकाच्या संस्कृतीत आणि अपूर्व सृष्टि सौंदर्यात श्री क्षेत्र 'मंगेश' संस्थानच्या प्रांगणात दीनानाथांचे बालपण गेले . भरतीच्या लाटांशी खेळावं कोकीळ मैने सवे गायचं रात्री कुठे नृर्त्यगायन असेल तर तहान भूक विसरून तल्लीन व्हायचं . असा बालदीनानाथांचा दिनक्रम होता .

दीनानाथ बुध्दीमान इर्षावान तसेच खोडकर व प्रेमळ होते . गाण्याची आवड आणि चमत्कार वाटावा असा असाधारण गल उपजतच होता . स्वरांची स्थाने जन्मःच पक्की होती आणि गाणं म्हणण्यात एक स्वाभाविक फेक होती आणि गळयात निसर्गदत्त विलक्षण गतिमान 'फिरत' होती . असर्णाया आवाजाच्या गाण्याने बालदीनानाथांचा हांहां म्हणता बोलबाला झाला .

Vol.1,Issue.VI/Dec 2011;

पंचक्रोशातून इकडून तिकडून गाण्यासाठी बोलावणी येऊलागली. एका रसिकाने तू गंधर्वांची गाणी गा. म्हणजे तुला जास्त प्रसिध्दी मिळेल असा अनाहूत सल्ला दिला. तेव्हा त्या लहान वयातही 'मी माझे स्वतःचे गाणे गाण्यासाठी जन्माला आलो आहे. असे तडफदार उत्तर त्यांनी दिले. दीनानाथांच्या स्वतंत्र वृत्तीची झलक अशी बालवयातच प्रगट होत होती. तरी शास्त्रीय संगीताचा पाया पक्का करण्यासाठी व्यासंग वाढविण्यासाठी बालदीनानाथांनी बाकायदा गुरूकडून शिक्षण घेतले.

मंगेशीचेच पांडीमाम ह्यपांडुरंगह मंगेशकर आणि पुढे सदूमामा मडकई करांच्याकडे त्यांनी सारंगीचे शिक्षण घेतले. त्यानंतर तबलावादनाचे शिक्षण घेण्यासाठी रघुनाथमामा ऊर्फ बाबा माशेलकर यांचा गंडा बांधला परंतु दीनानाथांची सुरूवात केली. बाबा माशेलकर हे भास्करबुवांचे गुरूबंधू आणि उस्ताद फैज महमंद खांचे शिष्य होते. त्यांच्या कुशल मार्गदर्शनाखाली उपजत गायन गुणांनी युक्त दीनानाथ रूपी हिंयाला पैलू पडू लागले.

परंतु पुढे लगेचच वयाच्या अवघ्या **13** व्या वर्षी महाराष्ट्रातील किर्लोस्कर संगीत मंडळीत प्रवेश झाला. **1914** ते **1938** हा त्यांच्या गायनकारकिर्दीचा काळ होता. दीनानाथांना अवघे **42** वर्षाचे आयुष्य लाभले.

मा.दीनानाथांना त्यांच्या उत्तुंग अशा नाटयक्षेत्रातील कारकिर्दीमुळे आणि आत्यंतिक व्यग्रतेमुळे त्यांच्या मनातील अत्यंत तयारीचे आणि अभिनव असे शास्त्रीय गायन सादर करण्यास अवधीच मिळाला नाही. त्यामुळे भारतीय अभिजात संगीतसृष्टी एका तरल अशा गायकी बाजास मुकली.

दीनानाथांचे रूप गाणे स्वभाव उच्चार सारेच सर्वसाधारण कल्पनांच्या अपेक्षांच्या साच्याबाहेरचे होते. त्यांच्या स्वभावाप्रमाणेच तडफ वीरवृत्ती स्वातंत्र्यप्रियता बंडखोरी त्यांच्या शास्त्रीय गाण्यातही प्रतीत होत असे. दीनानाथ बुध्दिमान होते जिद्दी होते तेजस्वी होते त्यांचे गाण्यावर अमर्याद प्रेम होते. त्यामुळे व्यवसायासाठी स्वीकारलेल्या नाटकातील पदांच्याही पुढे जाऊन त्यांनी रागसंगीताचा अफाट व्यासंग केला आणि त्यावर असाधारण अधिकारही मिळविला. आपल्यातील देवी गुणांची यथार्थ ओळख असलेले पूर्ववयातील "सूर आणि ताल माझे दास आहेत." असे म्हणणारे दीनानाथ नंतर "एकेक स्वर ही देवता आहेत. तंबोरा हा साधुपुरूष आहे. त्याला असान दिले पाहिजे." असे म्हणत असत. भरपूर दैवी गुण भरपूर ज्ञान भरपूर मेहनत आणि भरपूर स्वतंत्र विचार तरल सौंदर्यदृष्टी प्रयोगशीलता सौंदर्याचा वेध घेण्याची शक्ती सर्ज नशीलता आणि निर्भयता ही तडफदार चमत्कृतीपूर्ण दीनानाथ शैलीची वैशिष्टये सांगता येतील.

दीनानाथ हे असामान्य चौफेर गळयाचे तेजस्वी चढया तीनसप्तकी माधुर्यसंपन्न आवाजाचे एका जागरूक भावनाशील प्रतिभासंपन्न व्यक्तिमत्वाचे स्वतःचा स्वतंत्र ठसा उमटविणारे मराठी रंगभूमीचे असामान्य गायक नट होते. ते एक अलौकिक प्रतिभेचे संगीततज्ज्ञ होते संगीताचा त्यांचा व्यासंग मूलग्राही चिकित्सक आणि स्वतंत्र धारणेचा होता.

"त्यांची आवाजी तेजस्विनी खरी ॐ एखद्या क्षणात त्यांच्या विद्युत्सदृश आवाजाने थिएटर लखलखीत झाल्यासारखे आणि ढवळून गेल्यासारखे वाटे ॐ आयुष्याच्या अखेरी अखेरीस त्यांनी एका प्रसंगी 'रणदुंदभी' मध्ये मालकंसातील 'दिव्य स्वातंत्र्यरवि' हे पद एवढया दिलखुलास व भव्य रीतीने म्हटले की त्याने श्रोत्यांच्या अंगावरचा रोमरोम उभा केला. एकही हरकत नाही मुरकी नाही कंप नाही तान नाही की घाई नाही. केवळ सुरेल आलाप सीधे लोचदार स्वर स्वरांची मधुर पण जोरदार फेक आणि सौंदर्यपूर्ण उपज ॐ दीनानाथांच्या गायकीची उंची व त्यातील समज कुणालाही पटावी असा त्या दिवशीचा त्यांचा गंभीर कलाविष्कार होता. रस श्रोत्यांच्या ठिकाणी संक्रमित करण्याचे त्यांचे कसब त्या वेळी मला असामान्य वाटले. हर्षभराने टाळी न दिलेला असा थिएटरात एकही महाभाग त्यादिवशी नसेल. त्यांच्या मालकंसाच्या दिव्य स्मृती आजही माझ्या मनात रेंगाळत आहेत" असे सांगर्णाया त्या दिवशीच्या श्रोत्यात कलासमीक्षक संगीततज्ज्ञ प्रा.अरविंद मंगळूरकर होते. दीनानाथ स्वरांचे जादूगार होते. संगीतातील असा एकही अलंकार नव्हता की जो दीनानाथांच्या गळयातून जाऊ शकत नव्हता. त्यांच्याच विरोधी गुणांचे असामान्य एकत्रित वास्तव्य होते. अद्भुत स्वर आणि गाणे गरूडाप्रमाणे वरून व्यापक स्वरूपात सर्व बाजूंनी पाहिलेले. अनेक ढंग आणि रंग जादूगाराप्रमाणे एकत्र मिसळलेले प्रतिभावंत असल्याने आणि सूर्रलयीवर प्रभुत्व तसेच स्वतःचे गाणे घडविण्याची आणि उत्स्फूर्तपणे गाण्याची क्षमता आणि धडाडी असल्याने त्यांचे गाणे वेगळया तेजाने तळपत असे. अशा तेजस्वी गाण्यातही भावनेची अतूट साथ होती. "सेंटिमेंट शिवाय गाऊनकोस" असे ते शिष्यांना सांगत.

मा.दीनानाथांचा कोणाही तत्कालीन सर्वसामान्य रसिकांस मोहविणारा गुण म्हणजे आक्रमक तान पण गाणे तानबाजीत नसून आलापीतच आहे असे त्यांचे मत होते. व्यावसायिक गरज म्हणून तानांचा पाऊस ॐ पण ही बिजलीसाखी तान वगळून गायिलेले त्यांचे गायनही किती प्रभावी असे त्याची झलक म्हणजे 'रतिरंग रंगे ध्यान' ही ध्वनिमुद्रिका ॐ केवळ दैवी सूर आणि आलापीवर उभारलेला हा स्वरांचा तेजोमहालच ॐ बालगंधर्वांसारखा श्रेष्ठ कलाकारही रात्री नित्य शयनापूर्वी ही ध्वनिमुद्रिका ऐकूनच त्या स्वरांचे मनन करीतच झोपी जाई.

परंतु पुढे लगच त्यांचा किर्लोस्कर संगीत मंडळीत प्रवेश झाला. पुढील शिक्षण दीनानाथांना 'एकलव्य' साधनेनेच आत्मसात करायचे होते. गोव्याच्या अद्भुत निसर्गाची मानवी प्रतिमा भासर्णाया दीनानाथांचे निसर्गदत्त गाणे किर्लोस्करच्या 'ताजेवफा' त ऐकून कलकत्त्याच्या प्यारासाहेबासारखे अव्वल दर्जाचे गवई मान तुटेपर्यंत दाद देत अशी नोंद चिंतामणराव कोल्हटकर यांनी करून ठेवली तर 'ताजेवफा' प्रत्यक्ष पाहिलेले अनुभवलेले रसिक बाळासाहेब मणेरीकर म्हणतात

'तार्जेएवफा' च्या वेळचे फारसे शास्त्रीय संस्कार न झालेले तो ज्याबद्दल कॉन्शस ह्यसजगह नव्हता ते निसर्गदत्त गाणे वो कुछ अलग ही मामला था ॐ ते गाणं तुम्हाला त्याच्यावर प्रेम करायला लावील असं होतं. त्या चाकोरी पलीकडील ढंगानं त्या अपूर्व फिरतीनं त्या गाण्याच्या उचंबळून येर्णाया आनंदानं डोळे भरून यायचे कशी कुणास ठाऊक ईश्वराची आठवण व्हायची" आणि हे सांगताना बाळासाहेबांचे डोळे पाणावलेले असत ॐ

1918 च्या सुमारास दीनानाथांच्या बळवंत संगीत मंडळीत गणपतीबुवा भिलवडीकर ह्यपं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचे शिष्यह हे गाणे शिकविण्यासाठी राहिले होते भिलवडीकरांची शिकवणी अगदी शास्त्रीय आणि पाठ पध्दतीने असायची असे श्री.गणपतराव मोहिते सांगतात तर दीनानाथ गणपती बुवांच्या विद्वत्तेबद्दल सांगत "बुवांनी केदार रागातील **11** चीजा मला शिकवल्या त्यात खुबी अशी होती की प्रत्येक चीज एकतालाच्या वेगवेगळया मात्रेपासून ह्य**234**ह सुरू होऊन समेवर येत असे" लगेच त्या चीजा दीनानाथ म्हणूनही दाखवत.

इ.स. **1922** मध्ये बलवंत संगीत मंडळीच्या खरे शास्त्रीकृत 'सं.उग्रमंगल' नाटकातील दीनानाथांचे ठुमरीवरील नृत्य अफाट गाजले. पं. सुखदेव प्रसादकथ्थक यांनी दीनानथांना नृत्याची तालीम दिली. उत्तमोत्तम ठुर्म यांबरोबर अनेक रागांच्या बंदिशी दीनानाथांनी त्यांच्याकडून घेतल्या. नाटकाची गरज संपल्यावर त्यांचे नृत्यशिक्षण जरी बंद झालं तरी त्यांच्या गायनावर आणि गानविचारसरणीवर कथ्थकी ढंगाची आणि पंजाबी शृंगाच्या गाण्याची छाप कायम राहिली. त्यांच्या गळयाची तयारी व मूस कथ्थकी ढंगानेच विकसित झाली.

हिंदुस्थानच्या विभाजनपूर्व पंजाब प्रांतातील गानप्रकार म्हणून 'पंजाबी ढंग' किंवा पध्दती असे शब्दशः म्हणता येईल. परंतु प्रमुख्याने उत्तरपश्चिम पंजाब सिंध ह्यहैद्राबादह आजचा हरियाणा व राजस्थानच्या उत्तर सीमेजवळील प्रांत ̍ अशा भागात थोडयाफार फरकाने हा 'पंजाबी बाज' गायला जाई. घराण्याच्या भाषेत प्रतियाळा घराण्याच्या गायकांच्या म्हणण्यात या पध्दतीचे गुण असे. हे लोकगीतातील धनूजन्य गाणे आणि वेगळया स्वर्रलगावाचे गाणे आहे. सर्व साधारणपणे **34** सुरांचे पण प्रत्यक्ष बाराही स्वर विशिष्ट पध्दतीने घेणारे दोन स्वरांच्या मधील श्रुती लावणारे दूरदूरचे स्वर घेणारे चमत्कृतीप्रधान व गळयावर चढल्याखेरीज म्हणायला अत्यंत कठीण आहे. सर्वसाधारणपणे हिंदुस्थानी गाण्यातील स्वर रचना व लगाव यापेक्षा वेगळे व अनपेक्षिततेवर भर देऊन तयार गळयाने म्हटलेले कळायला किंवा म्हणायला तसे अवघड असे हे 'पंजाबी ढंगाचे' गाणे आहे. हा पंजाबी ढंग सिंध प्रांतात आणि पंजाब प्रांतात दोन्ही आहे. प्रांतातील प्रादेशिक वातावरणामुळे गाण्याच्या वृत्तीत हवळेपणा साधेपणा कमी

Vol.1,Issue.VI/Dec 2011;

आवेश राम सोडून गाणे छंदासारखे आर्जव दर्द दाखवणारी 'कहन' मींडेचा अधूनमधून वापर असे गानविशेष आहेत .

'पंजाब' पध्दतीत सुबत्तेचा प्रभाव आहे . एक 'मस्ती' आणि मुक्तता आहे . स्वरांच्या लगावत वाहनू जाण्याचा भाग आहे कंप थरथराट चंचलता आणि एक उटपटांग वृत्ती विशेष जाणवते . एकंदरीत गाणे गतिमान व भावपूर्ण असते . एकंदर पंजाबी ढंगात मुलतानी काफी ह्यपूर्व पंजाबला मुलतान म्हणतह पहाडी सिंध भैरवी अशा राग छटा दिसतात . पंजाब पेक्षा 'सिंध' पध्दत कमी क्लिष्ट साधी फार खोलात न जाणारी कमालीची तयारी आवश्यक नसलेली अशी म्हणता येईल .

दीनानाथांच्या मनावर व गाण्यावर बरकतअली काळातील पंजाबो ढंगाचा परिणाम झाला . याच ढंगाचा अविष्कार अलिया फत्तू ह्यअलीबर्क्ष फत्तेहअलीह आशिक अली असदअली बडे गुलाम हेही पतियाळा गायकीचे उस्ताद आपल्या गायनात करीत होते . त्याच रागात गाव्यात तसेच प्रत्येक राग त्याच्या शास्त्रसंमत वेळेतच गावा असे ते म्हणत . नाटयसंगीतात एकाच नाटकात अनेक प्रहारातील रागावर आधारित पदे गायली जातात आणि रागनियमही शिथिल होतात पण शास्त्रीय गायनाच्या बैठकीत रार्गसमय बंधन आणि इतर शास्त्र नियम आवर्जून पाळावे अशी त्यांची शिकवण असे

'तारी बिछेला बामनवा' 'बोल भावेंदा बोल' 'सखी मुख कां हे' 'सहेली मन दारूडा' 'बामोणारा छेडू आवे' 'छांडो छांडो बिहारी' या पहाडी ̈ पंजाबी बाजाच्या रचना दीनानाथ गात असत .

पंजाबी गाण्यातील गतिमानता चंचलता चमत्कृती व बाराही सुरांनी व सर्व श्रुतींनी अनुभूती घेत व देत फुलणारे असे मुक्त गाणे दीनानाथांना स्वभावतःच आवडत होते . अस्खलित वाणी दैवी फिरतीचा सर्वगामी आवाज विचारातील तल्लखता व नाविन्यप्रियता यांची त्यांना जोड होती . या गुणांमुळेच दीनानाथ 'पंजाबी ढंगा'कडे ओढले गेले . तो ढंग त्यांनी आपल्या गाण्यात पर्यायी मराठी संगीत रंगभूमीवर ओढून आणला . सर्वात प्रथम महाराष्ट्र हा अनोखा गानरंग गाण्यात व मराठी रंगभूमीवर आणणारे दीनानाथ होते .

1931 च्या सुमारास बलवंत कंपनीचा मुक्काम नागपुरात असताना एक गानवेडा मुलगा ह्यवय **11** वर्षेह आणि त्याची आई मामा हे नित्य नाटकास येत श्री . शंकरराव सप्रे यांच्या श्रीराम संगीत विद्यालयात शिकणारा तो मुलगाही मा . दीनानाथांचे अनुकरण बालसुलभ दिमाखात करी . 'या मुलाला आपण शिकवावे' अशी विनंती आईने केल्यावर दीनानाथांनी त्या मुक्कामात त्या मुलाला स्वतः तीन पदे शिकवली आणि ते म्हणाले "मी हा असा कंपनीबरोबर गावोगावी हिंडणारा कलाकार ॐ मी त्याला कसा शिकवणार ऋ यापुढची वाट याला स्वतःलाच शोधावी लागेल" असे म्हणून या शिष्याला भरभरून आशीर्वाद देतानाच "या ह्यमाझ्याह प्रकारचे गाणे तुला पंजाबात सापडेल" अशी दिशाही दाखविली . पुढे पंजाबात लाहोरला उस्ताद असदअलीखॉकडे जाऊन तालीम घेऊन प्रसिध्द कलाकार झालेला हा मुलगा म्हणजेच डॉ . वसंतराव देशपांडे . पुढील आयुष्यात डॉ . वसंतरावांनी अनेक गुरूंकडे गायनविद्या शिकून लौकिक मिळवला तरी 'एकलव्य वसंताच्या मनातील खरा द्रोणाचार्य म्हणजे मा . दीनानाथच ॐ' असे पु . ल . देशपांडे म्हणत .

दीनानाथ लहानपणापासूनच मुक्ततेकडे तेच तेच न गाण्याकडे नाविन्याकडे अस्मितेने स्वतःचे स्वतंत्र गाणे गाण्याकडे झुकलेले . गळयाने आणि बुध्दीने रागदारी गाण्याचा त्यांना अनुभव होता . त्यांचा अभ्यास होता . संगीत शास्त्राची त्यांना आवड होती . पण त्यातही 'ठराविकता' त्यांना अनुभव होता . त्यांचा अभ्यास होता . संगीत शास्त्राची त्यांना आवड होती . पण त्यातही 'ठराविकता' त्यांना रूचत नसे . भावसौंदर्यस्वरसौंदर्य यांचा मोह त्यांना शास्त्रातील राग नियम मोडायला लावायचा . सर्व शास्त्र त्यांना माहीत असून शास्त्राला धरून गात असूनही इतर कलामूल्यांच्यापुढे शास्त्राची कडक बंधने ते मानीत नसत . या अर्थाने दीनानाथांचे गाणे शास्त्रीय असूनही शास्त्रोत्तीर्ण होते . हे त्यांच्या संमिश्र गाण्याचे कारण . उदा .ः संपूर्ण शंकरा ̈ 'तुरकवा सन' ह्यतारसप्तकात मह भैरव बहार ̈ 'ए मांडे महूमदसेना' ह्यकोमल धैवतह . पूरिया कल्याणार्त तार सप्तकात शुध्द रिषभ . जयजयवंती ̈ 'तनजहाज' ह्यभूपरागाचा तिरोभावह इ . पूतियाळा घराण्याच्या चमत्कतीपूर्ण गाण्याचा बाज जो दीनानाथांच्या मुळ प्रवृत्तीला पोषक होता तो त्यांनी सहजपणे आत्मसात केला आणि मराठी नाटयसंगीतातही एक नवीन प्रवाह निर्माण केला .

किर्लोस्करच्या 'कॉटो में फूल' या नाटकाचे संगीत पं . भास्करबुवा बखले यांचे होते . हेच नाटक पुढे बलवंतने धरम का चॉद या नावाने केला . दीनानाथ भास्करबुवांना गुरूतुल्य मानीत . परंतु बखलेबुवा गंधर्व मंडळींकडे असल्याने व्यावहारिक व्यावसायिक कारणाकरिता ते त्यांचे गंडावार शार्गाद झाले नाहीत तरीहीत्यांच्याअल्प सहवासात त्यांनी भास्करबुवांना जवळून पाहिले आपल्या नेहमीच्या एकलव्यपध्दतीने त्या गायकीचा अभ्यासही केला . पुढे सुमारे **4** महिने भास्करबुवा बलवंतच्या बिंहाडी बोरिवलीच्या दांडेकरांच्या बंगल्यात मुक्कामास असल्याची आठवण गणपतराव मोहिते यांनी सांगितली . प्रसिध्द बीनकार मुराद खॉ हे काही काळ बलवंतमध्ये कृष्णराव कोल्हापुरे यांचे 'गुरू' म्हणून वास्तव्यास होते . त्यांच्या शिक्षणाच्या लाभ दीनानाथांना झाला . गोविंदराज टेंबे हे सुमारे दीड वर्ष बलवंतमध्ये वास्तवास होते . दीनानाथांच्या गाण्यात तंत अंग दिसते ते मुराद खॉ यांचाच प्रभाव होय . मुराद खॉयांचा पुत्र निसार हुसेन याच्याही गाण्याचा परिणाम दीनानाथांच्या गायकीवर झाला .

बलवंतच्या आगामी 'रणदुंदुभी' ह्यले . वीर वामनराव जोशीह या नाटकासाठी अव्वल दर्जाच्या गायकीचा गुरूची संगीतकाराची आवश्यकता होती . परंतु पं . रामकृष्णबुवा वझे यांनी अट घातली "चाली देईन पण शिष्य म्हणून धंदा म्हणून नाही ." भास्करबुवांप्रमाणेच भरतीदार कोठीवाले गवई म्हणून वझेबुवा संगीत जगतात सर्वमान्य होते . तर स्वतः च्यागायन व्यासंगाला सांप्रदायिक गुरूत्वाची 'ब्रर्म्हमुद्रा' आवश्यक आहे असाही दुसरा विचार करून **1925** च्या ऑगस्टमध्ये बेळगाव मुक्कामी दीनानाथांनी गायनाचार्य वझेबुवांचा विधीपूर्वक गंडा बांधून त्यांचे शिष्यत्व पत्करले .

अनोख्या वेगळया ढंगाचा नाटयगीट गायक म्हणून प्रतिष्ठित होत असतानाच मा . दीनानाथ एक प्रगल्भ शास्त्रीय गायक या रूपात ही लक्ष वेधून घेत होते . शिष्याचा शास्त्रीय गायनातील अधिकार करूनही गुरूनाही माहीत होता . गंडाबंधनानंतर **15** दिवसांनी चिंतामणराव कोल्हटकरांनी बुवांना विचारले "काय बुवा शिष्य काय म्हणतो ऋ बुवा उत्तरले "शिष्य मुळातच तयार आहे आणि विद्येपेक्षा तिच्यातील तोडगेच त्याने अधिक आत्मसात केले आहेत . बैठकीत मोठमोठयांना पाणी पाजल्याखेरीज तो राहणार नाही ."

दीनानाथांना काही राग आणि चीजा बुवांच्याकडून शिष्य या नात्याने मिळाल्याल पण त्यापेक्षा अधिक त्यांनी त्यांच्याकडून ऐकून कंठगत केल्या . रणदुंदुभीतील पदांसाठी बुवा काही बंदिशी ऐकवित . पदासाठी एकच बंदिश कायम व्हायची पण दरम्यान इतर सर्व बंदिशी दीनानाथांच्या अद्‌भुत बुध्दीतून डोक्यात आणि गळयात जाऊन बसलेल्या असत .

'बलवंत' चा सं . संन्यस्त खड्‌ . ग चा प्रयोग पाहत असताना 'सुकतातचि जगि या' या पदाच्या वेळी ही सुरावट ओळखीची असल्याचे बुवांना वाटले .

"दीना अरे हे स्वर ओळखीचे वाटताहेत ."

"बुवा ही तुमचीच" "मो मन को फसिया" ठुमरी ॐ

मी फक्त मध्यमावरची 'सम' पंचमावर ठेवली आहे ."

"अरे ही मी तुला कधी शिकविली ऋ"

"बुवा त्या दिवशी रणदुंदुभीसाठी आपण ऐकविल्या त्यातलीच ही बंदिश ॐ"

एकपाठी दीनानाथांची कुशाग्र बुध्दी आणि स्मरणशक्ती पाहून बुवा चकित झाले . दीनानाथांचे गोव्यातील प्रथम गुरू रघूनाथमामा माशेलकर यांच्याकडून 'मडकई ते वाफर' एवढया 1‸ तासांछया पायी प्रवासात दीनानाथांनी अकरा बंदिशी मुखोद्‌गत केल्या होत्या . धन्य ते गुरू आणि धन्य ते शिष्य ॐ कोठीवाले भरतीदार गवई म्हणून प्रसिध्द असलेले वझेबुवा दीनानाथांकडील बंदिशींचा संग्रह पाहून अचंबित होत .

एकदा बुवा एका अप्रचलित अनवट रागातील बंदिश म्हणत होते . ती आवडल्याने दीनानाथांनी त्यांच्याकडे मागितली "हे बघ मी देईन पण जर तुझ्या हातातलं घडयाळ देत असलास तर ॐ दीनानाथांच्या हातावर एका रसिकाने दिलेले सुंदर विलायती घडयाळ होते . दीनानाथांना ते प्रिय होते आणि

Vol.1,Issue.VI/Dec 2011;

म्हणून गमवायचे नव्हते .
मग दीनानाथांनी चीजेचा आग्रह धरला नाही पण त्याचवेळी अत्यंत अप्रसिध्द़ सहसा कोणालाही माहीत नसर्णाया रागातील दुर्सया दोन चीज म्हणून दाखविल्या़ बुवा चकित झाले . दीनानाथ कुठे पोचले होते ते त्यांनी ओळखले . त्यांनी दीनानाथांना नमस्कार केला .

"तू माझा गंडा बांधलास खरा़ पण खरं तर मीच तुझा गंडा बांधायला पाहिजे ." यावर प्रामाणिक पण प्रसंगावधानी दीनानाथ उत्तरले "बुवा़ या बंदिशी या रागाच्या नाहीत . मी त्या बदलून या रागात म्हटल्या ." दीनानाथ आपल्या कुशाग्र बुध्दीने अशा अचाट गोष्टी करीत .

मुंबई सी .पी .टॅंकला असलेल्या हिराबागेत गायनाचार्य वझेबुवा आणि त्यांचे दोन शिष्य असा संयुक्त जलसा आयोजित केला होता . या जलशात ललित कलादर्शचे बापूराव पेंढारकर आणि 'बलवंत' चे मा .दीनानाथ गाणार होते . कंपनीच्या मालकांत उघड नाही़ पण दोन्ही कंपनीच्या समर्थक प्रेक्षकांत चुरशीचे वातावरण होते . तुडुंब भरलेया हिताबागेत पेंढारकर प्रथम पांढरी पाच मध्ये जमून गायले . नंतर मंचावर आले दीनानाथ . त्यांनी पांढरी पाच च्या मध्यमात म्हणजे तारसप्तकातील पांढरी एक ला तंबोरे जुळविले . सभा तटस्थ झाली . वझेबुवा शिष्याच्या काळजीने अस्वस्थ ॐ

"अरे दीना़ हे काय ऋ स्वर बघ कोणता आहे तो"

"मला माहीत आहे बुवा . मी याच स्वरात गाणार आहे ."

आणि दीनानाथांनी "तुरकवा सन" हा उत्तरांगात खुलर्णाया 'शंकरा' रागातील ख्यालाच्या मुखडयातील ताज षड्ज खाड्कन लावला .

तुरकवा सन मन लागी लाला॒ इतनी जोहत सुन मोरे सैया॒

सुन लीजे कलमा सुन लीजे बानी॒ हमरे कारम बार डारा निसतार॒

जिद्दीने आणि आत्मविश्वासाने एका वेगळयाच जवानीच्या मदमस्त लकाकीने त्यांनी 'शंकरा' सादर केला आणि तार पंचमावर स्थिर होऊन त्यांनी गायन संपविले . मंत्रमुग्ध झालेल्या वातावरणात सन्नाटा पसरला़ पाठोपाठ भानावर आल्यावर श्रोत्यांनी टाळयांचा कडकडाट केला . यापुढे जाऊन रंग जमविणे कोणासही अशक्य असल्याने समयसूचकतेने वझेबुवा म्हणाले़ "माझ्या शिष्याचे ख्यालगायन आपण ऐकलेच आहे . तेव्हा मी तुम्हांला **23** भजने ऐकवतो म्हणजे झालं ॐ"

वझेबुवांच्या गाण्यात आकमकता होती़ रौद्रसौंदर्य होते . तेच गुण दीनानाथांमध्येही होते . वझेबुवांनी दीनानाथांना समोर बसवून फारशी तालीम दिली नसली तरी एकपाठी दीनानाथांनी बुवांच्या सहवासात रागदारी संगीताचा आणखी सूक्ष्म अभ्यास केला . त्यामुळे त्यांचे गाणे आणखी भारदस्त रागदारीयुक्त व रगेल झाले .

एकपाठी़ कुशाग्र बुध्दीच्या दीनानाथांनी अनेक गायर्कवादकांकडून गाणे घेतले किंवा त्यातील काही गुण़ संस्कार किंवा बंदिशी घेतल्या . इस्माईलखॉ़ अब्दुल्लाखॉ़ अब्दुल करीम खॉं गुलाम रसूल़ जाकुद्दिऩ हद्दू हस्सू खा चा शिष्या 'काली मंगू' यांचाही उल्लेख करावा लागेल .

याव्यतिरिक्त आणखी एक महत्वाचे गुरू म्हणजे स्वतः मा . दीनानाथ ॐ कारम दीनानाथ जसे शिकले किंवा त्यांनी ऐकून जसे आत्मसात केले तसे ते कधीच गात नसत ॐ तर ते खास 'दीनानाथी' अंदाजाने पेश होत असे . म्हटलेल्या गाण्यापेक्षा प्रत्येक क्षणी नवीन विचार आणि अंदाजाने त्यांचे गाणे नवनवोन्मेषशाली होत असे .

अनेक बंदिशींचा संग्रह असल्याचा सार्थ अभिमान असर्णाया एका गवयाने दीनानाथांना 'बिलावल रागात तुम्हाला किती बंदिशी येतात ऋ' असे विचारले असता दीनानाथ म्हणाले़ 'हा साधा राग झाला . काहीतरी अनवट विचारा . त्यावर 'कुकुभ बिलावल' असे सांगितले असता दीनानाथांनी **2025** बंदिशी सलग म्हणून दाखविल्या . असून **2025** ऐकवू का ऋ असे विचारल्यावर ते गायक स्तंभित झाले आणि त्यांनी दीनानाथांचे पाय धरले . दीनानाथ हसून म्हणाले़ "अहो़ मलाही या रागातील तुमच्या इतक्याच **12** बंदिशी येतात . बाकी दुर्सया रागातील फिरवल्या आहेत ."

सूर्रतार्लशब्दांवरील असाधारण प्रभुत्वामुळे दीनानाथ असे चमत्कार सहजी करीत . एवढी सूर्रतालवरील उदंड प्रभुत्वाची शक्ती असली तरी त्यांनी शास्त्रीय संगीताची शिस्त नेहमीच पाळली . त्या त्या रागातील बंदिशी त्याच रागात गाव्यात़ तसेच प्रत्येक राग त्याच्या शास्त्रसंमत वेळेतच गावा असे त्यांनी श्री .जठार यांना सांगितले . नाटयसंगीतात एकाच नाटकात अनेक प्रहरातील रागांवर आधारित पदे गायली जातात आणि रागनियमही शिथिल होतात़ पण शास्त्रीय गायनाच्या बैठकीत रार्गसमय बंधन आणि इतर शास्त्र नियम आवर्जून पाळावेत अशी त्यांची शिकवण असे .

दीनानाथांनी खूप गाणे ऐकले होते . शास्त्रीय संगीतातील ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ गायकांपासून फार प्रसिध्द नसलेल्या गायकांपर्यंत अगदी 'फोरास रोड' वरील गायिका असली तरीही कोणताही भेदभाव मनात न आणता ते स्वरांच्या ओढीने गाणे ऐकत .
दीनानाथांची ग्रहणशक्ती अचाट व नेमके चांगलेपर्णवेगळेपण कशात व कशामुळे आहे हे हेरण्याची त्यांची विलक्षण क्षमता होती . स्मरणशक्ती अफाट होती . गाण्याकडे चौफेर बाजूने पातह असत . कोणत्याही प्रदेशाचे स्वरसौंदर्य गाता गाता त्यांच्या मनात येई आणि ते आपल्या गाण्यात अत्यंत साहसपूर्ण कौशल्याने उचलून घेत व गुंफून टाकत . हेही एक संमिश्र गाण्याचे कारण आहे . परंतु पूर्ण शास्त्राला गायन ते सहजच करू शकत असत . पुढील प्रसंगातून ते स्पष्ट होते .

गायनाचार्य वझेबुवा यांचे चिरंजीव गायक शिवरामबुवा म्हणजे वझेबुवांची छोटी प्रतिमा . दृश्यही तसेच़ श्राव्यही तसेच . दीनानाथ हे शिवतामबुवांचे गुरूबंधु . दोघेही गुणी व मनमोकळे .
एकदा शिवरामबुवांनी विचारले़ 'अरे दीना़ तुझ्या गाण्यात नेहमी रागबाह्य सूर लागतात़ हे खरे . त्यामुळे रागाची शुध्दता राहत नाही़ हे तर नाकारता येणार नाही .

नेहमी का होतं असं ऋ

का तुला रागाच्या शुध्द स्वरूपाची कल्पना नाही॒

का तुझा गळा तुला जिकडे नेतो़ तिकडे जाणे तुला आवतरच नाही ऋ

खरा प्रकार काय आहे॒

दीनानाथ क्षणभर स्वस्थ राहिले .

नंतर मंद स्मित करीत राहिले .

'तुझ्या प्रश्नांचं उत्तर तुला तेझ्या गाण्यातच मिळेल .'

त्या दिवशी दीनानाथांची बैठक झाली . दीनानाथ पाच तास बेदरकार गायले . पण कुठेही रागबाह्य सूर व कल्पना आली नाही आणि तरी ते गाणे तृप्त करून गेले .

शिवरामबुवा सद्गदित कंठाने म्हणाले़ 'वा रे वा दीना ॐ कामल केलीस . आज मला तुझ्या अधिकाराची पूर्ण कल्पना आली . तुला शास्त्र माहीत आहे . तू विशुध्द गाणं गाऊशकतोस . हे महत्वाचं आहे . तरीही जेव्हा तू स्वतःला बांधून न घेता धैर्याने आणि ताकदीने बंधनापलीकडे सौंदर्यशोध घेतोस़ इतरांना जे सुचत नाही़ पेलत नाही ते तू करतोस ̐ मी तर त्याला शाबासकीच देई न . तुला शास्त्र माहीत आहे . ते तू मांडू शकतोस . पण तुझा ओढा कलेकडे अधिक आहे आणि ह्या सौंदर्यासाठी तू बंडखोरी करायलाही कचरत नाहीस़ वा ॐ खरंच तुझं गाणं वेगळया कानांनी़ वेगळया मनांनी ऐकायला हवं ॐ'
रागदारी ̐ संगीताच्या भरभक्कम पायामुळेच दीनानाथांचे 'रंगभूमीवरील गायन' आणि 'मैफिलींचे गायन' भरदार झाले . ठिकठिकाणच्या गानप्रकारातील रंर्गढंग योग्य जागी़ योग्य प्रमाणात घेण्याने ते व्यमिश्र रंजक व रंगतदार झाले . दीनानाथांचे गाणे पारंपारिक नाही तर परंपरेच्या पुढे जाऊन भावसौंदर्य ̐ स्वरसौंदर्य या कलेच्या प्रान्तातील 'नवी क्षितिजे' शोधणारे ठरले .

दीनानाथांची स्वतंत्र तेजमधुर गानशैली व नवनिर्मितीचा विचार करताना दीनानाथांच्या गायनवैशिष्टयांची आठवण आपण ठेवली पाहिजे . त्याच वर्तुळात फिरत न राहता नविन वाटा शोधणारे आणि स्वतःचं स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून ठेवणारे रसिकांच्या मनावर राज्य करणारे दीनानाथांसारखे कलाकार हे ईश्वरी देणे निसर्गाचे देणे आहे .